

Typology of Pilgrims of the Holy Shrine of Imam Reza (A.S): A Systematic Review Study*

Ramazanali Izanloo¹ Mansour Motamedi² Ali Ashraf Imani³

* This article is derived from a doctoral dissertation titled 'A Comparative Study of Cultural Policy Models of the Vatican and the Astan Quds Razavi.

1. Researcher at Department of Religions and Islamic Denominations, Islamic Research Foundation; PhD Graduate in Religions and Mysticism from Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran: ramazanaliizanloo@gmail.com.

2. Associate Professor, Department of Religions and Mysticism, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding Author): motamedi@um.ac.ir.

3. Associate Professor, Department of Religions and Mysticism, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran: imami@um.ac.ir.

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
November 05, 2023

In Revised Form:
March 07, 2024

Accepted:
April 13, 2024

Published Online:
February 08, 2025

The holy shrine of Imam Reza (A.S.) is regarded as the most sacred pilgrimage site for Muslim Iranians, offering profound and transformative experiences for its visitors. Given its significant status, numerous studies have been conducted to explore the pilgrims experiences of visitors to this sacred place. The abundance of research necessitates a systematic pilgrims, which this article aims to provide. For this purpose, 155 articles related to Imam Reza (A.S.) and pilgrimage were identified, from which 10 articles specifically focusing on the typology of pilgrims were extracted. These articles were analyzed from various perspectives, including research methodology, data collection methods, sample populations, objectives, and pilgrimage typologies. Ultimately, the study investigates the underlying causes of diversity in pilgrimage patterns and types among pilgrims to Imam Reza (A.S.), addressing the central question of this article while providing a comprehensive framework for categorizing the diverse forms of pilgrims. The findings indicate that: (a) the predominant methodology employed in these studies is phenomenology; (b) data collection methods mainly rely on in-depth interviews with pilgrims, alongside anthropological approaches, observations, lived experiences of the authors, and analyses of personal writings, petitions, and travel-ogues; (c) the minimum sample size is six and the maximum is thirty participants; (d) the common aim among most authors is to examine and understand the act of pilgrimage from the perspectives of pilgrims to the holy shrine of Imam Reza (A.S.) and their typologies; (e) typologies of pilgrims are presented in various forms reflecting the diverse viewpoints of the authors. Some categorize pilgrims based on faith patterns, while others distinguish them according to service utilization, religious experience, and modernization. From the perspective of faith patterns, pilgrimage styles are divided into doctrinal, traditional, intellectual, ritualistic, circumstantial, functional, and meaningful categories. Regarding modernization, pilgrimage types include virtual, female, metropolitan, traditional, and modern categories; and in terms of service utilization, pilgrims are classified into low-frequency non-individual travelers or semi-institutional tourists, high-cost short-term travelers or semi-institutional tourists, and low-cost high-frequency non-institutional tourists.

Keywords

Typology, Pilgrimage, Pilgrims, Holy Shrine of Imam Reza, Systematic Review.

Cite this The Author (s): Izanloo, R; Motamedi, M; Ashraf Imani, A (2024). Typology of Pilgrims of the Holy Shrine of Imam Reza (A.S): A Systematic Review Study : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 1, Spring 2025, Serial Number 49 – (103- 142)-

[DOI:10.22034/farzv.2024.423892.1936](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.423892.1936)

Introduction

In religious societies such as Iran, according to national level religiosity surveys, despite the decrease in the practical indicators of religiosity, adherence to pilgrimage and favoring pilgrimages as one of the components of religiosity has increased. Nowadays, religiosity has taken various forms. For this reason, some talk about “patterns of religiosity” and pilgrimage, as one of the important components of religion, has various modes and styles based on these patterns of religiosity. Therefore, investigating the pilgrims’ understanding of the act of pilgrimage and cogniting the religious experience of pilgrimage and its aspects of perception among pilgrims can help to typologize the search for religious spirituality among believers. This work is possible as a scientific research by examining its objective manifestations, including at the level of religious acts of pilgrimage, and also examining the deep inner perceptions of this religious experience among pilgrims; This will be possible with the phenomenology of pilgrimage experience. But the truth of the religious experience of pilgrimage as a religious experience has characteristics that are the result of intertwining presence in the holy place, instead of bringing individual and collective rituals as well as the spiritual pilgrimage of the holy personality.

Also, typological studies of pilgrims will be very useful, both in terms of developing knowledge of sociology of religion and understanding the social reality of religion in Iran (Poyafar, 2018, pp. 178-179). Also, these typologies help the policy makers and those involved in pilgrimage, especially the managers of Aştan Quds Razavi, for more accurate, effective and efficient planning and tailoring activities, measures and services to interests With the interests and tastes of every type.

Someone who has been gone to pilgrimage (Mazur) is one of the important pillars of pilgrimage and religious attitudes, the way pilgrims encounter and state with this pillar are prominent components of the religious experience of pilgrimage. The honor and status of the Mazur depends on his place in the epistemic system of the institutional religion of the pilgrim. Imam has a high position in Shia culture.

Imamate is part of the principles of religion and the continuation of the prophethood of the Prophet of Islam and the factor of its survival and continuation, and the imam stands up to the same duties that were the responsibility of the prophet and performs them (Sobhani, 1362, p. 9; Milani, 1413, p. 22). . Hence, the shrine of Imam Ali Ibn Musa Ibn Jafar (a.s.) (148-203 A.H.), known as Imam Reza (a.s.), the eighth imam and leader of the Shiites, who after his historic and civilizational migration to Khorasan and his martyrdom and burial in this place has

been and is a place of pilgrimage for millions of Muslim pilgrims from all over the world. It is considered the holiest place of pilgrimage for Muslim Iranians, and the deepest and purest pilgrimage experiences of pilgrims can be seen in this holy place. The location of this shrine has caused research to be done about the religious experiences of pilgrims in this holy place. Therefore, a systematic review of studies on the identification of pilgrimage patterns with regard to the religious experiences of pilgrims, mentioning the differences and commonalities between these types and examining the causes of variation in pilgrimage patterns among the pilgrims of Imam Reza (a.s.) is one of the questions and the issues of this research.

These articles show that the authors have used different bases to examine the experience of pilgrims and categorize pilgrims based on these experiences. In this article, we are trying to provide a comprehensive model of these basics and categorize various types of pilgrims under them.

Typology as a method that has been used before in the theories and researches of some prominent social science thinkers, along with other types of classification methods, can be used as a method to explain and generate concepts be used in theoretical and even applied research. Typological thinking is one of the capabilities of the human mind after encountering phenomena. Such powers make a person classify beings and concepts and organize the limitation and amazement of his mind in the face of the multiplicity of the world of matter and meaning and have the possibility to recognize differences and similarities (Latfi, 2017). Therefore, in this article, various research findings on the typology of the pilgrims of Razavi Holy Shrine are presented in order to determine the similarities and differences of these types and to design a comprehensive model of the basis of the diversity of the types of pilgrims. Researchers who have used common principles and foundations to present pilgrimage styles and types of pilgrims, there are many similarities between their findings. Typology of pilgrims examines and analyzes the behaviors, patterns and characteristics of different pilgrims.

To answer the mentioned issues, this research uses the systematic review method, which is a type of secondary study and analysis of previous studies.

In the process of this research, the following steps were performed: selection of search keywords, identification of databases, search and receipt of bibliographic information of articles from databases, determination of research strategies, evaluation and selection of articles according to research strategies. Studying selected articles, final selection of articles according to research strategies and review of selected articles, extraction and review of data, analysis of findings and summarization and conclusion.

The review of the research background in indexing databases showed that so far no comprehensive study has been done about the typology of the pilgrims of Razavi Shrine. All articles with Persian scientific-research degree published during the last decade - 1390/2011 to the end of 1401/2023 with the selection of specialized keywords, Imam Reza's pilgrimage experience, Imam Reza's pilgrimage phenomenology, Imam's pilgrimage history Reza (a.s.), the genealogy of the pilgrims of Imam Reza (a.s.) / the holy shrine of Razavi, the typology of the pilgrimage of Imam Reza (a.s.) and the typology of the pilgrims of Imam Reza (a.s.) / the holy shrine of Razavi, and finally, for a comprehensive review of the sources, search With the general keyword Ziarat and Imam Reza (a.s.) in the databases of the comprehensive portal of humanities, the database of Noor specialized journals, the database of the Academic Jihad Scientific Information Center and the database of scientific publications of the country.

A total of 155 articles were identified with the general topic of Imam Reza (a.s.) and pilgrimage, and 31 articles were selected by studying the abstracts of these articles. Also, to ensure complete identification of sources, research background and reference list of selected articles were studied. Finally, by reviewing and studying the articles based on the search strategies listed in Table 1, 10 titles of articles related to the phenomenology of pilgrimage and the typology of pilgrims of the Holy Shrine of Razavi were examined and finally analyzed.

Findings

The results of this study show that a) the dominant method in these studies is phenomenology; b) The method of data collection has focused more on in-depth interviews with pilgrims. However, the method of anthropological studies, observations and lived experience of these authors, examination of soliloquies, petitions and travelogues have also been used; c) The minimum statistical population was 6 people and the maximum was 30 people; d) The common goal of most authors has been to investigate and understand the act of pilgrimage from the perspective of the pilgrims of Razavi's holy shrine and their genealogy.

Based on the bibliographic data of the articles, 23 researchers had a role in writing these articles.

Summary and conclusion

These researches present various findings of the typology of pilgrims and there

are similarities and differences between them. Examining the pilgrims' understanding of the act of pilgrimage and classifying them from different perspectives is the reason for this variety.

Researchers who have used common principles and foundations to present pilgrimage styles and types of pilgrims, there are many similarities between their findings. Most of the researchers have made religious patterns as the basis of the typology of pilgrims. Yousefi et al. (2013), Nodehi et al. (2014), Talebi and Alipour (2014), Poyafar (2017) and Kermani et al. These researches are mostly based on Glock and Stark dimensions of religiosity, corresponding to the five dimensions of action, belief, experience, knowledge and the consequences of religiosity (Azerbaijani, 2017, p. 100), pilgrimage as one of the religious components and the pilgrim have categorized as one of the examples of religiosity.

Fazeli et al. (2016 and 2016) have listed the types of pilgrims based on the characteristics of the era of modernity and secularization of contemporary Iranian society. Women's pilgrimage, virtual pilgrimage, metropolitan pilgrimage are considered to be the achievements of modernity, and pilgrims are divided into three categories: traditional, modern, and pilgrim-tourist.

The typology of pilgrims by Foroughzadeh and Razavizadeh (2013) and Kahraman et al. (2014) is fundamentally different from other researches studied in this article. Because the basis of their typology is different from the basis of other researchers and they categorize tourists based on the amount of use of the institutional services of Mashhad.

شروېشگاه علوم انساني و مطالعات فرهنگي
پرتمال جامع علوم انساني

گونه‌شناسی زائران حرم مطهر رضوی؛ مطالعه مروری نظام‌مند*

رمضانعلی ایزانلو^۱ منصور معتمدی^۲ علی اشرف امامی^۳

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری با عنوان «بررسی تطبیقی الگوی سیاست‌گذاری فرهنگی و اتیکان و آستان قدس رضوی» است.

۱. پژوهشگر گروه ادیان و مذاهب اسلامی بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی و دانش‌آموخته دکتری ادیان و عرفان، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران:

ramazanalizanloo@gmail.com

motamedi@um.ac.ir

imami@um.ac.ir

۲. دانشیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول):

۳. دانشیار گروه ادیان و عرفان، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران:

اطلاعات مقاله

چکیده

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۸/۱۴

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۱۲/۱۷

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۱/۲۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۱۱/۲۰

حرم مطهر امام رضا (علیه السلام)، مقدس‌ترین مکان زیارتی برای ایرانیان مسلمان به‌شمار می‌رود و عمیق‌ترین و ناب‌ترین تجارب زیارتی زائران در این مکان قدسی گزارش شده است. جایگاه این حرم، سبب شده تا مطالعات متعددی درباره تجربه زیارت زائران این مکان مقدس انجام شود. فراوانی تحقیقات انجام شده، مرور نظام‌مند آن‌ها را ضروری می‌سازد و مقاله حاضر با این هدف نوشته شده است. به این منظور، ۱۵۵ عنوان مقاله با موضوع کلی امام رضا (علیه السلام) و زیارت شناسایی شد و بر اساس راهبردهای پژوهش، ۱۰ عنوان مقاله در موضوع گونه‌شناسی زائران، استخراج و از ابعاد مختلفی مانند روش تحقیق و شیوه جمع‌آوری داده‌ها، جامعه آماری، هدف و گونه‌شناسی زائران بررسی شد. سرانجام بر اساس این داده‌ها و یافته‌ها، علل تنوع در الگوها و گونه‌های زیارتی در میان زائران امام رضا (علیه السلام) که سوال و مسئله اصلی این مقاله است، بررسی شد تا الگوی جامعی از این مبانی ارائه دهد و گونه‌های متنوع زائران را ذیل آن‌ها دسته‌بندی کند. نتایج این بررسی نشان می‌دهد که الف، روش غالب در این مطالعات، پدیدارشناسی است؛ ب. شیوه گردآوری داده‌ها، بیشتر بر مصاحبه عمیق با زائران متمرکز بوده است. اما از روش مطالعات مردم‌شناسی، مشاهدات و تجربه زیسته این نویسندگان، بررسی دل‌نوشته‌ها، عریضه‌ها و سفرنامه‌ها نیز استفاده شده است؛ ج. حداقل جامعه آماری ۶ نفر و حداکثر ۳۰ نفر بوده است؛ د. هدف مشترک بیشتر نویسندگان بررسی و فهم کنش زیارت از منظر زائران حرم مطهر رضوی و سنخ‌شناسی آنان بوده است؛ ه. گونه‌شناسی زائران به صورت‌های مختلفی ارائه شده که ناشی از وجود منظرهای متنوع نویسندگان است. برخی از منظر الگوهای دینداری و برخی از منظرهایی چون میزان بهره‌گیری از خدمات، تجربه دینی و تجدد و مدرنیته به دسته‌بندی زائران پرداخته‌اند. از منظر الگوهای دینداری، سبک‌های زیارتی به مکتبی، سنتی، روشنفکرانه، مناسکی، مناسبتی، کارکردگرا، معناگرا تقسیم شده است. از منظر فضای تجدد و مدرنیته، گونه‌های زیارتی به مجازی، زنانه، کلان شهر، سنتی و مدرن و از منظر میزان بهره‌گیری از خدمات، زائران به سنخ‌های زائران کم‌سفر غیرمنفرد یا گردشگری نیمه نهادی، زائران پرهزینه کوتاه‌سفر یا گردشگر نیمه‌نهادی و زائران کم‌هزینه کثیرالسفر گردشگر غیرنهادی تقسیم شده است.

گونه‌شناسی، زیارت، زائران، حرم مطهر رضوی، مرور نظام‌مند.

کلیدواژه‌ها

استناد: ایزانلو، رمضانعلی؛ معتمدی، منصور؛ اشرف امامی، علی: (۱۴۰۳). گونه‌شناسی زائران حرم مطهر رضوی؛ مطالعه مروری نظام‌مند: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۱، بهار ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۴۹ - (۱۰۳-۱۴۲).

DOI:10.22034/farzv.2024.423892.1936

ناشر: بنیاد بین‌المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

۱-۱. طرح مسئله

زیارت پدیده‌ای جهانی و مشترک میان همه ادیان و فرهنگ‌هاست. زیارت مکان‌های مقدس و به‌ویژه زیارت قبور بزرگان، کارکردها و نقش مهمی در زندگی فردی و اجتماعی مردم دارد. بحران هویت و معنا، انسان معاصر را بیش از پیش به جست‌وجوی معنویت واداشته است. یکی از راه‌های کسب معنویت، بازدید و زیارت اماکن مقدس است. برخی بازسازی اماکن مقدس و روی آوردن مردم به این مکان‌ها را نشانه‌ی احیای دوباره دین دانسته‌اند. هر چند نشانه‌های عرفی شدن در حال گسترش است، اما روی آوردن به زیارت و افزایش چشمگیر زائران، جامعه‌شناسان دین را برآن داشته تا این مسئله را بررسی کنند. در جوامع دینی همچون ایران بر اساس پیمایش‌های دینداری در سطح ملی، به‌رغم کاهش شاخص‌های عملی دینداری، تقید به زیارت و اقبال به سفرهای زیارتی به‌عنوان یکی از مولفه‌های دین‌ورزی افزایش داشته است. بر اساس این پیمایش‌ها، میزان شرکت در مراسم روضه از ۵۷ درصد در سال ۷۴ به ۷۶ درصد در سال ۸۱ و زیارت اماکن مقدس از ۷۰ به ۷۸ درصد رسیده است. در حالی که شاخص تقید به نماز خواندن در همین بازه زمانی مشابه از ۹۱ به ۸۳ درصد و تقید به روزه از ۹۴ به ۸۱ رسیده است (فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸: ۸۸).

دینداری در دنیای امروز شکل و شمایل متنوعی پیدا کرده است. به همین دلیل برخی از «الگوهای دینداری» سخن می‌گویند و زیارت به‌عنوان یکی از مولفه‌های مهم دین‌ورزی، بر اساس همین الگوهای دینداری سبک‌ها و سنخ‌های متنوعی دارد. از این رو، بررسی درک زائران از کنش زیارت و شناخت تجربه دینی زیارت و وجوه ادراک آن نزد زائران می‌تواند به گونه‌شناسی جست‌وجوی امر معنوی دینی نزد دینداران کمک کند. این کار به‌عنوان یک پژوهش علمی از طریق بررسی نمونه‌های عینی آن از جمله در سطح کنش‌های دینی زیارت و همچنین بررسی ادراکات عمیق درونی این تجربه دینی نزد زائران امکان‌پذیر است؛ امری که با پدیدارشناسی تجربه زیارت ممکن خواهد بود، اما حقیقت تجربه دینی زیارت به‌عنوان تجربه دینی ویژگی‌هایی دارد که حاصل در هم تنیدگی حضور در مکان مقدس، به جای آوردن مناسک فردی و جمعی و همچنین زیارت معنوی شخصیت مقدس است. چهارچوب ذهنی و معیار انجام کنش‌های مناسکی مربوط به زیارت، اعتقادات و باورداشت‌های دینی فرد است. البته علاوه بر اعتقادات، می‌توان از مفهوم نگرش‌های دینی هم برای جهت‌دهی به نحوه انجام آداب و اعمال زیارتی نام برد. همچنین مطالعات سنخ‌شناسی زائران، چه در سطح توسعه دانش جامعه‌شناسی دین

و شناخت واقعیت اجتماعی دین در ایران بسیار مفید خواهد بود (پویافر، ۱۳۹۸: ۱۷۸-۱۷۹). همچنین این گونه‌شناسی‌ها به سیاست‌گذاران و دست‌اندرکاران امر زیارت به‌ویژه مدیران آستان قدس رضوی برای برنامه‌ریزی دقیق‌تر، اثربخش و کارآمد و متناسب‌سازی فعالیت‌ها، اقدامات و خدمات با علایق و سلايق هر سنخ، یاری می‌رساند.

زیارت شونده (مَزور) یکی از ارکان مهم زیارت است و نگرش‌های دینی، نحوه مواجهه و حالات زائر با این رکن، از مولفه‌های برجسته تجربه دینی زیارت است. شان و مقام مزور، بستگی به جایگاه او در منظومه معرفتی دین نهادی زائر دارد. امام در فرهنگ شیعه، جایگاه رفیعی دارد.

امامت از نظر امامیه، جزو اصول دین و امتداد نبوت پیامبر اسلام و عامل بقا و استمرار آن است و امام به همان وظایفی که بر عهده پیامبر بوده قیام می‌کند و آن‌ها را انجام می‌دهد (سبحانی، ۱۳۶۲: ۹؛ میلانی، ۱۴۱۳ق: ۲۲). از این رو، حرم امام علی بن موسی بن جعفر (علیه السلام) (۱۴۸-۲۰۳ق)، معروف به امام رضا (علیه السلام)، هشتمین امام و پیشوای شیعیان که پس از مهاجرت تاریخی و تمدن‌ساز به خراسان و شهادت و تدفین آن حضرت در این خطه، ملجأ و زیارتگاه میلیون‌ها زائر مسلمان از سراسر جهان بوده است؛ مقدس‌ترین مکان زیارتی برای ایرانیان مسلمان به‌شمار می‌رود و عمیق‌ترین و ناب‌ترین تجارب زیارتی زائران در این مکان قدسی هویدا و پدیدار می‌شود. جایگاه این حرم، سبب شده تا پژوهش‌هایی درباره تجربه‌های دینی زائران در این مکان مقدس انجام شود. از این رو، مرور نظام‌مند مطالعات ناظر بر شناسایی سنخ‌های زیارت با توجه به تجربه‌های دینی زائران، ذکر وجوه افتراق و اشتراک میان این گونه‌ها و بررسی علل تنوع در الگوهای زیارتی در میان زائران امام رضا (علیه السلام) از سوالات و مسائل این پژوهش است.

این مقالات نشان می‌دهد که نویسندگان از مبانی مختلفی برای بررسی تجربه زائران و دسته‌بندی زائران بر اساس این تجربه‌ها بهره جسته‌اند. این مقاله در پی آن است که الگوی جامعی از این مبانی ارائه دهد و گونه‌های متنوع زائران را ذیل آن‌ها دسته‌بندی کند.

۲-۱. مبانی نظری

از نظر برخی محققان حوزه زیارت، یکی از نشانه‌های احیای دوباره دین در روزگاری که مردم از آن فاصله گرفته‌اند، اشتیاق مردم به زیارت مکان‌های مقدس است؛ بازسازی اماکن مقدس و روی آوردن به این مکان‌ها نشان می‌دهد که دین دوباره قدرت و جایگاه خود را به‌خصوص در اروپا، باز یافته و نقش مهم آن در زندگی روزمره بسیاری از اروپایی‌ها احیا شده است (Boris, 2006: 251). اشتیاق قلبی انسان به وارد شدن به فضای قدسی و مکان مقدس، بخشی از طبیعت و ذات بشری

است (Digance, 2006: 45). از این رو، به احتمال بسیار زیاد سفر با انگیزه دینی به اماکن مقدس، جزو قدیمی ترین و رایج ترین نوع سفر در طول تاریخ بشر بوده است.

«زیارت» آیینی شناخته و مهم در فرهنگ اسلامی و به ویژه نزد شیعیان، به معنای ارتباط قلبی با بزرگان دین و ابراز شیفستگی و ارادت زبانی به ایشان از طریق حضور در مکان های مختص یا منتسب به آن ها و به جای آوردن آیین هایی مختلف است. نزد برخی دینداران هم زیارت کوششی است برای حضور در مکانی خاص، مکانی که کانون فیض قدسی دین تلقی می شود و زائر معتقد است امکان تجربه حضور شخصیت برجسته دین و تجلی اش بر روی آنجا بیشتر است (سلمان نژاد، ۱۳۹۲: ۱۲۵). از این رو، برخی زیارت را به معنای «قصد دیدار کسی کردن با هدف بزرگداشت و انس گرفتن با او» دانسته اند (طریحی، ۱۴۰۸ ق، ج ۲: ۳۰۵).

گونه شناسی (سنخ شناسی) به عنوان روشی که پیش از این در نظریه پردازی ها و تحقیق های برخی اندیشمندان مطرح علوم اجتماعی به کار رفته است، در کنار دیگر انواع روش های طبقه بندی، خود می تواند به مثابه روشی برای تبیین و تولید مفاهیم در تحقیقات نظری و حتی کاربردی استفاده شود. تفکر گونه شناسانه یکی از ابعاد توانمندی ذهن بشر، پس از مواجهه با پدیده هاست. چنین قوه ای باعث می شود که انسان، موجودات و مفاهیم را طبقه بندی کرده و محدودیت و حیرت ذهن خویش را در مواجهه با کثرت عالم ماده و معنا سامان بخشد و امکان شناخت تمایزها و شباهت ها را داشته باشد (لطیفی، ۱۳۹۷). از این رو، در این نوشتار، یافته های متنوع پژوهشی از گونه شناسی زائران حرم مطهر رضوی ارائه می شود تا شباهت ها و تفاوت های این گونه ها مشخص و الگوی جامعی از مبانی تنوع گونه های زائران طراحی شود. پژوهشگرانی که از اصول و مبانی مشترکی برای ارائه سبک های زیارتی و گونه های زائران بهره جسته اند، شباهت های زیادی میان یافته های آنان وجود دارد. گونه شناسی زائران به بررسی و تحلیل رفتارها، الگوها و ویژگی های زائران مختلف می پردازد. تجربه زیارت برای هر فردی می تواند به شکلی منحصربه فرد باشد و به ویژگی های فردی، باورها، مذهب و فرهنگ او بستگی دارد.

۳-۱. روش پژوهش

این پژوهش برای پاسخ به مسائل یاد شده، از روش مطالعه مروری نظام مند^۱ که نوعی مطالعه و تحلیل ثانویه مطالعات پیشین است، بهره می گیرد. مطالعات مروری نظام مند از حوزه سلامت گرفته شد. این مطالعات برای نخستین بار در دهه ۱۹۷۰ در علوم اجتماعی به کار گرفته شد و

در دهه ۱۹۹۰ در پاسخ به ناکارآمدی علمی مطالعات مروری روایتی، با اقبال گسترده همراه بود. هدف اصلی مرور نظام‌مند، تقریر یک سوال مشخص و ارائه یک پاسخ خلاصه دقیق همراه با ترکیب کیفی یا کمی شواهد مرتبط است. این نوع مرور بر اساس یک ساختار کلی، شامل تعیین سوال پژوهشی، تهیه منشور پژوهش، جست‌وجوی جامع پایگاه‌های داده با یک استراتژی جست‌وجوی شفاف، یافتن منابع مرتبط و انتخاب آن‌ها با معیارهای ورود و خروج مشخص، استخراج داده‌ها از منابع، ارزیابی کیفیت منابع، ترکیب و ارائه نتایج به‌طور خلاصه و شفاف و نتیجه‌گیری بر اساس شواهد است (عبدخدایی و طیوری، ۱۳۹۸: ۱۶۶-۱۶۷).

معنابخشی به انبوهی از تحقیقات، بی‌نیاز کردن محقق از مطالعه تک‌تک مطالعات، صرفه‌جویی در وقت و هزینه‌ها، نشان دادن تصویر کامل از موضوع تحقیق و دستیابی به یافته‌های نو (آویارد، ۱۳۹۰: ۲۲-۲۶) از جمله موارد اهمیت و ضرورت تحقیق مروری نظام‌مند است.

در فرایند این پژوهش به‌ترتیب این گام‌ها طی شد: انتخاب کلید واژه‌های جست‌وجو، شناسایی پایگاه‌های اطلاعاتی، جست‌وجو و دریافت اطلاعات کتاب‌شناختی مقالات از پایگاه‌ها، تعیین راهبردهای پژوهش، ارزیابی و گزینش مقالات با توجه به راهبردهای پژوهش، مطالعه مقالات گزینش شده، انتخاب نهایی مقالات با توجه به راهبردهای پژوهش و بررسی مقالات منتخب، استخراج و بررسی داده‌ها، تحلیل یافته‌ها و جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.

شکل ۱- فرایند جست‌وجو، بررسی و انتخاب مقالات.

منبع: نویسندگان مقاله

بررسی پیشینه پژوهشی در پایگاه‌های نمایه‌سازی نشان داد که تاکنون بررسی جامعی درباره گونه‌شناسی زائران حرم مطهر رضوی انجام نشده است. تمامی مقالات دارای درجه علمی پژوهشی فارسی منتشر شده طی یک دهه اخیر (سال ۹۰ تا پایان سال ۱۴۰۱) با انتخاب کلید واژه‌های تخصصی، تجربه زیارت امام رضا (علیه السلام)، پدیدارشناسی زیارت امام رضا (علیه السلام)، سنخ‌شناسی زیارت امام رضا (علیه السلام)، سنخ‌شناسی زائران امام رضا (علیه السلام) / حرم مطهر رضوی، گونه‌شناسی زیارت امام رضا (علیه السلام) و گونه‌شناسی زائران امام رضا (علیه السلام) / حرم مطهر رضوی و سرانجام برای بررسی جامع منابع، جست‌وجو با کلیدواژه عمومی زیارت و امام رضا (علیه السلام) در پایگاه‌های پرتال جامع علوم انسانی،^۱ پایگاه مجلات تخصصی نور^۲، پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی^۳ و بانک اطلاعات نشریات علمی کشور^۴ مورد شناسایی قرار گرفت. تعداد ۱۵۵ عنوان مقاله با موضوع کلی امام رضا (علیه السلام) و زیارت شناسایی و با مطالعه چکیده این مقالات، ۳۱ مقاله گزینش شد. همچنین برای اطمینان خاطر از شناسایی کامل منابع، پیشینه تحقیق و فهرست منابع مقالات گزینش شده، مورد مطالعه قرار گرفت. سرانجام با بررسی و مطالعه مقالات بر اساس راهبردهای جست‌وجو که در جدول ۱ آمده است، ۱۰ عنوان مقاله مرتبط با موضوع پدیدارشناسی زیارت و گونه‌شناسی زائران حرم مطهر رضوی بررسی و تحلیل نهایی شد.

این مقالات از ابعاد مختلفی مانند مشخصات کتاب‌شناختی، جایگاه علمی پژوهشگران، روش تحقیق و شیوه جمع‌آوری داده‌ها؛ جامعه آماری؛ هدف، نتایج و گونه‌شناسی زائران مورد ارزیابی قرار گرفت.

جدول ۱. راهبردهای جست‌وجو

منبع: نویسندگان مقاله

پایگاه مجلات تخصصی نور / پرتال جامع علوم انسانی / پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی / بانک اطلاعات نشریات علمی کشور	پایگاه‌ها
مقالات دارای درجه علمی پژوهشی	نوع مدرک
تجربه زیارت امام رضا (علیه السلام)، پدیدارشناسی زیارت امام رضا (علیه السلام)، سنخ‌شناسی زیارت امام رضا (علیه السلام)، سنخ‌شناسی زائران امام رضا (علیه السلام) / حرم مطهر رضوی، گونه‌شناسی زیارت امام رضا (علیه السلام) و گونه‌شناسی زائران امام رضا (علیه السلام) / حرم مطهر رضوی کلیدواژه عمومی زیارت و امام رضا (علیه السلام)	کلیدواژه‌ها

1. Ensani.ir
2. Noormags.ir
3. Sid. ir
4. Magiran.com

دوره زمانی	مقالات علمی پژوهشی منتشر شده طی سال‌های ۹۰ تا پایان ۱۴۰۱
گزینه‌های (فیلدهای) جست‌وجو	عنوان، چکیده و کلیدواژه‌ها
معیارهای شمول (ورودی)	گونه‌شناسی زائران حرم مطهر رضوی مقالات دارای درجه علمی پژوهشی مقالات فارسی مقالات منتشر شده تا پایان سال ۱۴۰۱ مخاطب مورد مطالعه، زائران حرم مطهر رضوی مکان مورد مطالعه: حرم مطهر رضوی
معیارهای عدم شمول (خروجی)	گونه‌شناسی زائران سایر اماکن مقدس غیر از حرم مطهر رضوی گردشگران فرهنگی سنگش نگرش زائران به مردم مشهد زیارت مطلوب از نگاه درون دینی نقش زیارت در تعاملات بین المللی سایر اماکن مقدس غیر از حرم مطهر رضوی سایر زائران اماکن مقدس غیر از حرم مطهر رضوی

۲. یافته‌ها

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پایه جامع علوم انسانی

۲-۱. مشخصات کتاب‌شناختی مقالات

جایگاه علمی نویسندگان و مشخصات کتاب‌شناختی مقالات برگزیده در جدول ۲ آمده است.

جدول ۲: مشخصات کتاب‌شناختی مقالات برگزیده
منبع: نویسندگان مقاله

نویسندگان	مرتبه علمی نویسندگان	سال نشر	عنوان مقاله	عنوان نشریه	صاحب امتیاز نشریه	رتبه علمی نشریه	مقاله مستخرج از پایان نامه/ طرح پژوهشی
علی یوسفی	دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)	۱۳۹۱	پدیدارشناسی تجربی زیارت امام رضا (علیه السلام)	مجله مطالعات اجتماعی ایران	انجمن جامعه‌شناسی ایران	A+	کارشناسی ارشد
غلامرضا صدیق اورعی	مریی جامعه‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد						
علیرضا کهنسال	استادیار فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد						
فهمیه مکری زاده	کارشناس پژوهش علوم اجتماعی						
سیمین فروغزاده	عضو هیئت علمی پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی	۱۳۹۳	گونه‌شناسی گردشگران شهری: کاربست مدل نهادی کوهن (مطالعه موردی: شهر مشهد)	مجله برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری	دانشگاه مازندران	ب	-
ندا رضوی زاده	عضو هیئت علمی پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی و دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)						

رساله دکتری	ب	پژوهشکده تحقیقات راهبردی مجمع تشخیص مصلحت نظام	راهبرد اجتماعی فرهنگی	فراسوی دوگانه زائر-گردشگر، گونه‌شناسی تجربه سفر زائران مرقد منور امام رضا (علیه السلام)	۱۳۹۴	دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه دانشگاه فردوسی مشهد	فرامرز نودهی
						استاد گروه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)	حسین بهروان
						دانشیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد	علی یوسفی
						استادیار گروه انسان‌شناسی دانشگاه وندربیلت آمریکا	احمد محمدپور
کارشناسی ارشد	ب	دانشگاه علامه طباطبایی	فصلنامه علوم اجتماعی	گونه‌شناسی زیارت و دینداری زائران معناکاوی کنش زیارت زائران امام رضا (علیه السلام)	۱۳۹۴	دانشیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی	ابوطالب طالبی
						کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی	الهه براق علی پور
این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان «پدیدارشناسی تجربه زیارت» به سفارش آستان قدس	A+	انجمن جامعه‌شناسی ایران	مجله جامعه‌شناسی ایران	سنخ‌شناسی زیارت؛ مطالعه‌ای در میان زائران حرم رضوی	۱۳۹۷	استادیار جامعه‌شناسی، دانشگاه علوم انتظامی امین	محمد رضا پویافر
	ب	دانشگاه علامه طباطبایی	فصلنامه علوم اجتماعی	پدیدارشناسی تجربه زیارت؛ مطالعه‌ای در حرم امام رضا (علیه السلام)	۱۳۹۸	استادیار جامعه‌شناسی، دانشگاه علوم انتظامی امین	محمد رضا پویافر

-	علمی پژوهشی	پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی	دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری	گونه‌شناسی کیفی سبک‌های زیارتی جوانان در شهر مشهد	۱۳۹۸	استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد	مهدی کرمانی
						استادیار گروه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد	احمد رضا اصغرپور ماسوله
						دانشجوی پژوهشگری علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد	محمد مهدی واعظ موسوی
رساله دکتری	علمی پژوهشی	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)	دوفصلنامه علمی پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی	تغییرات معناشناختی کنش زیارت از منظر انسان‌شناسی تفسیری مطالعه موردی زائران امام رضا (علیه السلام)	۱۳۹۶	دانشیار انسان‌شناسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی	نعمت الله فاضلی
						دانشجوی دکتری دین‌پژوهی (نویسنده مسئول)	زهر اکبری
رساله دکتری	علمی پژوهشی	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم (پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)	دوفصلنامه علمی پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی	تحلیل فرهنگی نسبت میان زیارت و عرفی گرایی در جامعه معاصر ایران؛ مطالعه مردم نگارانه زیارت امام رضا از منظر انسان شناسی	۱۳۹۹	دانشیار انسان‌شناسی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی	نعمت الله فاضلی
						دانشجوی دکتری دین‌پژوهی (نویسنده مسئول)	زهر اکبری
						دکتری جامعه‌شناسی اخلاقی پژوهشگر دانشگاه فرانکفورت	احمد حسینی

رساله دکتری	علمی پژوهشی	پژوهشکده گردشگری جهاد دانشگاهی	دوفصلنامه مطالعات اجتماعی گردشگری	گونه‌شناسی گردشگران بر اساس نوع اقامت در شهر مشهد	۱۴۰۰	دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه دانشگاه فردوسی مشهد	آرش قهرمان
						استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد	احمد رضا اصغرپور ماسوله
						استادیار گروه جغرافیا دانشگاه فردوسی مشهد	امید علی خوارزمی
						دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد	محسن نوغانی
						استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه فردوسی مشهد	حسین اکبری

۲-۲. روش تحقیق، جامعه آماری، هدف و نتایج مقالات

روش تحقیق، شیوه گردآوری داده‌ها، جامعه هدف، حجم نمونه آماری، هدف و نتایج مقالات برگزیده به شرح جدول ۳ است.

جدول ۳: روش تحقیق، شیوه گردآوری داده‌ها، جامعه هدف، جامعه آماری، هدف و نتایج مقالات برگزیده

منبع: نویسندگان مقاله

نویسندگان (سال نشر)	روش پژوهش	شیوه گردآوری داده‌ها	جامعه هدف	حجم نمونه آماری	هدف	نتایج
یوسفی و همکاران (۱۳۹۱)	پدیدارشناسی	مصاحبه و تجربه زیسته محققان	زنان مجاور	۶	آشکار سازی معانی نهفته تجربه زیارت و نحوه ساخته شدن اجتماعی این معنا (پدیدار زیارت) در تجربه زیسته تعدادی از زائران امام رضا (علیه السلام)	• زیارت دارای دو بعد عینی و ذهنی • بعد عینی زیارت متضمن نهادمندی و توجیه مندی • بعد ذهنی زیارت متضمن درونی سازی معنای زیارت • سه مقوله اصلی معنای زیارت، آداب مندی زیارت، عقیده به خارق العادگی زیارت شونده و جذبه. • تجربه زیارت امام رضا (علیه السلام) تجربه ای معنوی و عرفانی است که طی فرایند اجتماعی معینی ساخته می شود.
فروغ زاده و رضوی زاده (۱۳۹۳)	پیمایشی	پرسشنامه	زائران	۱۶۰۰	گونه شناسی گردشگران شهر مشهد با هدف هماهنگ سازی امکانات و خدمات گردشگری مشهد با نیازها و خواسته های آنان	• گردشگران شهر مشهد از لحاظ کنش غالب به دو دسته ی زیارتی و زیارتی سیاحتی تقسیم می شوند. • در این تحقیق بر مبنای شش متغیر (چگونگی صرف غذا در طول سفر، نوع اقامتگاه در شهر مشهد، نوع وسیله نقلیه سفر، نوع وسیله نقلیه درون شهری، چگونگی یافتن محل اقامت در شهر مشهد و نحوه سازماندهی سفر) گردشگران شهر مشهد به سه گونه نهادی، نیمه نهادی و غیر نهادی تقسیم شدند. • نتایج مطالعه نشان داد اکثریت قابل توجهی از گردشگران به صورت غیر نهادی و تعداد کمی به گونه نهادی سفر زیارتی خود را سازمان داده اند.
نودهی و همکاران (۱۳۹۴)	پدیدارشناسی	مصاحبه عمیق	زائران	۹	گونه شناسی تجربه سفر زائران امام رضا (علیه السلام)	• با مرور بر تکرر موجود در صورت بندهای دینداری و سفرهای زیارتی به این پرسش پاسخ می دهد که کدام صورت بندی، بیشترین انطباق و تناسب را با زائران دارد. • به روش پدیدارشناسی، گونه شناسی تلفیقی از تیپ های زوار ارائه داده اند که بر این اساس، چهار سنخ کلی خوش گذران، در حال گذار، مناسک گرا و وجودی احصا شده است.

طالبی و علی‌پور (۱۳۹۴)	کیفی و شیوه نظریه‌مبنایی	مصاحبه عمیق و مشاهده	زائران	۲۸	بررسی و فهم کنش زیارت از منظر کنشگر	• زیارت دارای چهار بعد مناسکی، اعتقادی، شرایط جامعه و درک فردی (زائر) از این کنش • با تجزیه و تحلیل داده‌ها، الگویی از دینداری و زیارت معرفت‌بنیاد، غیر معرفت‌بنیاد و نوظهور احصا شد. • این سنخ‌شناسی بر اساس تفاوت بینش زائران نسبت به دین، زیارت و زیارت امام و تأثیر این بینش‌های متفاوت در انجام زیارت، انجام گرفته است.
پویافر (۱۳۹۷)	پدیدارشناسی	مصاحبه و مشاهده	زائران	۲۸	سنخ‌شناسی انواع تجربه‌های زیارت	• سنخ‌شناسی انواع تجربه‌های زیارت، محور اصلی این مطالعه تجربی کیفی بوده است. • مفهوم تجربه زیارت بر اساس تلفیقی از مدل‌های بومی سنجش دینداری، سه بعد اندیشه-ها (باورها)، کنش‌ها (اعمال) و احساسات و عواطف در نظر گرفته شده است. • یافته‌ها نشان‌دهنده تنوعی از تجربه‌های دینی در هر سه بعد تجربه زیارت بوده است.
پویافر (۱۳۹۷)	پدیدارشناسی	مصاحبه و مشاهده	زائران	۲۸		• سه بعد اندیشه‌ها (باورها)، کنش‌ها (اعمال) و احساسات و عواطف، بنیانی برای جهت‌دهی کنش‌های زیارتی یک زائر فراهم می‌آورند. • شرایط محیطی و زمینه زندگی شخصی و ویژگی‌های فردی زائر است که بر شکل‌گیری تجربه دینی او در کنش زیارت اثر می‌گذارد. • پس از آن، فضای فیزیکی حرم، تزیینات آن، شرایط مربوط به اداره حرم می‌تواند بر شکل‌گیری احساسات و عواطف زائر در مدت حضور در حرم که در واقع ذات اصلی تجربه دینی است، تأثیر بگذارد.
کرمانی و همکاران (۱۳۹۸)	تحلیل مضمون	مصاحبه	جوانان شهر مشهد	۱۰	شناسایی انواع سبک‌های زیارتی جوانان	• هریک از تیپ‌های زیارتی در سه مرحله ظهور پیدا می‌کنند: مرحله مقدمات و الزامات زیارت، مرحله اجرایی زیارت و مرحله نتایج و دستاوردهای مورد انتظار از زیارت. • عنصر محوری زیارت سنت‌مدارانه را مناسک و عنصر محوری زیارت تفرج‌گرایانه را فراغت نامید. • مفهوم محوری زیارت عمل‌گرایانه، حاجت است و بن‌مایه زیارت درون‌نگرانه، معنویت نام دارد.

• آنچه مشهود است سکولار شدن و مذهبی بودن به طور همزمان و موازی در ایران معاصر وجود داشته و دارد. • از طرفی جامعه ایران به لحاظ مذهبی بودن همانند گذشته نیست و از طرفی دیگر نمی توان گفت سکولار شدن را به صورت کامل تجربه کرده است.	نسبت یابی کنش زیارت امام رضا (علیه السلام) با مدرنیته		زائران	مصاحبه، مشاهده، دل نوشته ها، عریضه ها و سفرنامه ها و خود مردم نگاری	کیفی و با تکیه بر دیدگاه های مردم نگار	فاضلی و همکاران (۱۳۹۶)
• زیارت در ایران در گذر تجدد تغییراتی داشته که این کنش را از حالتی همگن و متوازن به کنشی ناهمگن و نامتوازن تبدیل کرده است. • ایجاد سنخ هایی متنوع و متکثر در سبک زیارت ایرانی گواه بر تغییر و به نوعی پیامد تجربه تجدد است. با نسبت یابی کنش زیارت امام رضا (علیه السلام) با تجدد و در نهایت عناصر مترتب بر آن همچون عرفی شدن در ایران معاصر، انواع سنخ های به وجود آمده در بستر کنش زیارت در حرم مطهر امام رضا (علیه السلام) شده است.	شناخت و فهم عناصر ناهمگن شناخت سنخ ها در کنش زیارت با تمرکز بر تنوع به وجود آمده در پی تجدد و عرفی گرای		زائران	مصاحبه، مشاهده، دل نوشته ها، عریضه ها و سفرنامه ها و خود مردم نگاری	کیفی و با تکیه بر دیدگاه های مردم نگاری	فاضلی و همکاران (۱۳۹۹)
• یافته های تحقیق نشان داد که اکثریت (۹۷ درصد) گردشگران شهر مشهد جزو گردشگران وفادار محسوب می شوند که بارها به مشهد سفر کرده اند. • شیوه سفر گردشگران با معیار فردی جمعی، عمدتاً به صورت جمعی (۸۱ درصد) و با معیار نهادی خودگردان، عمدتاً به صورت خودگردان (۶۸ درصد) است. • بر مبنای متغیرهای جمعیت شناختی و ویژگی های سفر گردشگران، سه گونه زائران کم سفر غیر منفرد (۳۷ درصد)، زائران پرهزینه کوتاه - سفر (۳۶ درصد)، گردشگران کم هزینه کثیر السفر (۲۶ درصد) شناسایی شد.	بررسی گونه های اقامتی گردشگران	۳۳۰	زائران	پرسشنامه	پیمایش	قهرمان و همکاران (۱۴۰۰)

۲-۳. گونه‌شناسی زائران، ویژگی‌های هر سنخ و مبنای گونه‌شناسی

گونه‌شناسی زائران، ویژگی‌های هر سنخ و مبنای گونه‌شناسی هر یک از مقالات مورد مطالعه به شرح جدول ۴ آمده است.^۱

جدول ۴: گونه‌شناسی زائران، ویژگی‌های هر سنخ و مبنای گونه‌شناسی

منبع: نویسندگان مقاله

نویسندگان (سال نشر)	گونه‌شناسی زائران	ویژگی‌ها	مبنای گونه‌شناسی
فروغ زاده و رضوی زاده (۱۳۹۳)	گردشگر نهادی	- استفاده حداکثری از همه خدمات	با اتکا به درون‌مایه مدل کوهن بر مبنای مفهوم نهادی شدن، در این تحقیق نحوه تأمین نیازهای اولیه (سرپناه، خوراک و جابه‌جایی در مقصد) و میزان برخورداری از خدمات میزبانی نهادی شده در شهر مشهد، شاخصی از میزان نهادی بودن گردشگری تعریف شد.
	گردشگر نیمه‌نهادی	- استفاده از ۳ یا ۴ خدمت	
	گردشگر غیرنهادی	- استفاده نکردن از خدمات یا حداقل استفاده	
نودهی و همکاران (۱۳۹۴)	زائر خوش‌گذران	- برتری انگیزه خوش‌گذرانی بر سایر انگیزه‌ها - برابری میزان زیارت رفتن با تفریح رفتن - دیدن اماکن تفریحی اطراف مشهد - در قالب سفر کاروانی - اهل خریدهای مفصل - پایبندی به اصولی برای زیارت با کیفیت تا اصول مناسکی (کنش‌های عقلانی معطوف به هدف)	تنوع تلقی‌ها، درک‌ها و انتظارات افراد از دین، الگوهای متکثر دینداری و به تبع آن گونه‌های متنوع زائران را به همراه داشته است.
	زائر در حال گذار	- زیارت، تنها انگیزه سفر - توجه به نمادهای زیارتی مانند تبرک جستن، دست‌زدن به ضریح و... - انگیزه مذهبی (تبرکی) برای خرید - زیارت نوعی ارتباط درونی غیر قابل توصیف که موجب تخلیه روانی می‌شود. - آگاهی به آداب زیارت، اما انجام آداب با رویکرد حداقلی	

۱. یوسفی و دیگران (۱۳۹۱) و پویافر (۱۳۹۸) به پدیدارشناسی تجربه زیارت امام رضا (علیه‌السلام) پرداخته‌اند و دسته‌بندی از گونه‌های زائران ارائه نداده‌اند.

	- سفر به مشهد، فقط با انگیزه زیارت - اهتمام به عمل زیارت و اشتغال نداشتن به کار دیگر - گذراندن بیشترین وقت خود در حرم - پایگاه اجتماعی اقتصادی پایین - سن بالا - تفریح در سبک زندگی او هیچ جایگاهی ندارد. - مدت اقامت طولانی - تعدد سفر به مشهد - اعتقاد به جنبه‌های معجزه‌آسا و غیر معمول سفر زیارتی - زیارت بدون تفریح، نوعی فعالیت انرژی‌زا - رفع حاجات و کسب ثواب، هدف اصلی زیارت	زائر مناسک‌گرا	
	- زیارت از روی دل و اشتیاق درونی - قائل به زیارت از راه دور - وصف زیارت با احساس‌های معنوی - خدمت به خلق خدا، توصیف او از زیارت	زائر وجودی	
الگوی دینداری ایرانیان، عاملی مهم در شکل‌گیری بینش فرد به زیارت و درک وی از زیارت	- کنش زائر برگرفته از جهان‌بینی توحیدی و اصول و آداب اسلامی - درک زائر از مفهوم امام در اندیشه شیعه، نقش مهمی در کیفیت زیارت او دارد. - معرفت کامل به مبانی دین، زیارت و امام - درک این گروه از زیارت منطبق با فلسفه زیارت در بینش نهاد علمی اندیشمندان مسلمان	دینداری مکتبی و زیارت	طالبی و علی‌پور (۱۳۹۴)
	- انطباق دینداری و زیارت این گروه با اندیشه شیعی - ضعف در بعد معرفت به مبانی دینی - تقلد دینداران مکتبی - اطلاعات دینی پامنبری - غلیان احساسات در زیارت امام - پابندی به آداب زیارت سفارش شده در متون دینی	دینداری سنتی و زیارت	

الگوی دینداری ایرانیان، عاملی مهم در شکل‌گیری بینش فرد به زیارت و درک وی از زیارت	- مسئله حکومت دینی مهم‌ترین چالش این گروه - متأثر از مسائل مدرنیته - تفکر نخبه‌گرا - تربیتی مذهبی و آکادمیک - کیفیت انجام زیارت مبتنی بر علایق و انتخاب‌های شخصی - تأثیر جذابیت‌های توریستی مکان مذهبی بر زیارت - ارتباط با مفهوم امام یا فرد قدسی در حرم	دینداری روشنفکرانه و زیارت	طالبی و علی‌پور (۱۳۹۴)
	- پیروی از گروه دینداری روشنفکر در مسائل اندیشه دینی - داشتن آگاهی و معرفت کمتر نسبت به دین - پابندی کمتر به آداب دینی - پررنگ بودن بعد توریستی زیارت - کنش‌ها بیشتر متوجه ارتباط با خدا - اهمیت نداشتن مفهوم امام و زیارت او	دینداری شبه روشنفکری و زیارت	
	- اطلاعات پامنبری - علاقه‌مندی به مناسک دینی بدون شناخت مبانی نظری و اعتقادی آنان - دست‌نیافتنی، رازآلود و مهیب بودن امر قدسی - داشتن عقاید خرافی - برخورد احساسی با مفاهیم دینی - عدم شناخت کافی از فلسفه زیارت امام - علاقه‌مند به نمادها و مناسک دینی - مهم‌ترین علت زیارت، شرایط علی مادی مانند ادای نذر، گرفتن شفا و خواسته‌های دیگر - تبرک جستن و جمع‌آوری اشیای متعلق و منسوب به حرم، مهم‌ترین کنش این گروه در حرم - پایبند نبودن به اصول خاصی در زیارت - عکس گرفتن، دست به ضریح رساندن و... از رفتارهای این گروه	دینداری مناسکی و زیارت	
	- علاقه‌مندی به مناسبت‌های مذهبی مانند عاشورا، لیالی قدر و... - شرایط مادی مانند همراهی با خانواده و دوستان و مناسب بودن شرایط زمانی و کاری بیش از شرایط معنوی؛ سبب حضور در حرم - احساس حال خوش و خوب در فضای حرم - انجام کنش‌های مذهبی رایج	دینداری مناسبتی و زیارت	

طالبی و علی‌پور (۱۳۹۴)	دیندارهای نوظهور و زیارت	- رها شدن از قید و بندهای دینی - دلیل زیارت، شرایط عللی معنوی - کنش‌های غیر معمول - نداشتن معرفت به امام و زیارت او - ارتباط با مکان مقدس و حضور اثرهای مثبت	الگوی دینداری ایرانیان، عاملی مهم در شکل‌گیری بینش فرد به زیارت و درک وی از زیارت
پویافر (۱۳۹۷)	زیارت سنت‌گرا- عادت‌گرا	- تبعیت از سنت‌های قدیمی و عامیانه - پایبندی به انجام اعمال توصیه شده در کتب دعا	تناظر ابعاد دینداری با سنخ‌های زیارتی و همچنین در نسبت با ابعاد سه‌گانه اندیشه‌ها، اعمال و احساسات و عواطف همچنین اهداف و انتظارات از زیارت از نظر زائران (اهداف و انتظارات معنوی، روحی و روانی و مادی)
	زیارت شریعت‌گرا- مناسک‌گرا	- پایبندی به آموزه‌های فقهی و شرعی وارد شده از سوی مراجع و نهاد رسمی دین - اهمیت به انجام اعمال عبادی و عبادت‌ها و مراسم و آیین‌های مناسبتی به صورت جمعی	
	زیارت عاطفه‌گرا- معناگرا	- تجربه احساسی عاطفی از زیارت و ارتباط با امام - در پی کشف و شهودی رازمندان به امام	
	زیارت مبادله‌گرا- کارکردگرا	- انگیزه زیارت، رفع گرفتاری‌ها و برآورده شدن حاجات - انتظار دیدن یک تغییر مثبت در بهبود وضعیت زندگی	
	زیارت عقلانیت‌گرا- بازاندیش	- ارزیابی اندیشه‌ها، کنش‌ها و حتی احساسات و عواطف خود در - حین زیارت با معیار عقل و منطق انسانی	
کرمانی و همکاران (۱۳۹۸)	سبک درون‌نگرانه	- معنویت، درون‌مایه اصلی زیارت - محوریت نیاز درونی - عدم اهمیت مناسک زیارتی - انفرادی بودن زیارت - عاطفه محوری - التفات به جایگاه زیارت شونده و فهم او - زیارت، تعاملی دوسویه - کسب معنویت و آرامش، دودست‌آورد مهم زیارت - تقرب به خدا و تقویت ایمان - معرفت افزایی نسبت به امام	تجربیات و احوالات دینی
	سبک سنت‌مدارانه	- مناسک، درون‌مایه اصلی زیارت - زیارت بر پایه نیت و برنامه قبلی - آماده‌سازی ذهنی و روحی برای زیارت - رعایت مقدمات عملی مانند غسل زیارت و وضو داشتن و... - حفظ خلوص نیت - حفظ حرمت موضع و موضوع زیارت - رعایت ترتیب مناسکی زیارت - بزرگداشت شاعر و رعایت ادب از دست‌آورد‌های مهم زیارت	

تجربیات و احوالات دینی	- برآورده شدن حاجات دنیوی و اخروی، عنصر محور زیارت - زیارت به مثابه ارتباط مستقیم با منبع فیض	سبک عمل گرایانه	کرمانی و همکاران (۱۳۹۸)
	- فراغت، عنصر محوری زیارت - پابندی کمتر به آداب زیارت - کم‌رنگی عنصر احساس ضرورت به زیارت در زائر - تاثیر دیگران در انگیزه زیارت - جمعی بودن زیارت - تقویت روابط اجتماعی از دستاوردهای زیارت	سبک تفرج گرایانه	
نسبت‌یابی میان جریان مدرنیته و در پی آن عرفی شدن جامعه معاصر ایران با سنخ‌های نوین پدید آمده در بستر کنش زیارت	- زیارت در ایام مناسبت‌های مذهبی برای تسلیت یا تبریک گفتن به امام رضا (علیه السلام) - زیارت در ایام مناسبتی ثوابی دو چندان دارد. - تکریم بیشتر زائران در ایام دهه آخر صفر	زیارت آیین مدار (مناسبتی)	فاضلی و همکاران (۱۳۹۶)
	- اشکال زیارت دورادور: - سلام دادن از راه دور - نایب الزیاره - بصری - مجازی	زیارت دورادور	
	- متأثر از فضای مدرنیته و عرفی‌گرایی ایران معاصر - نوعی تابوشکنی - از سنخ‌های نوظهور زیارت - زیارتی که زائران زن با ویژگی‌ها، نیازها و روش‌های زنانه خود انجام می‌دهد. - رونق این سنخ زیارتی به دلیل آسانی سفر و راه‌های امن	زیارت زنانه	
	- مبتنی بر زیست اجتماعی کلان شهری - گردشگری زیارت - توسعه بسترهای خدمت‌رسانی مطلوب به زائران - فرهنگ مصرف‌گرایی - تقابل سنت و مدرنیته - ایجاد ابرپروژه‌های شهری - تقابل سمبل‌های مادی و معنوی	زیارت کلان‌شهر	
	- متأثر از ماهیت و هویت سیاسی کنش‌های اهل بیت - مقابر ائمه، مکانی برای اجتماع سیاسی و بیانگر قدرت سیاسی تشیع - اردوهای سازمانی	زیارت سیاسی	

تقابل سنت و مدرنیته	- اقامت طولانی - خرید سوغات متبرک - سفر دسته جمعی - اعتقاد به معجزه و شفا - طلب حاجات مادی و معنوی - پابندی به آداب زیارت	زائر سنتی	فاضلی و همکاران (۱۳۹۹)
	- در پی آرامش - کنش معطوف به عقلانیت - انگیزه کمتری به زیارت در ایام مناسبتی شلوغ - مبتنی بر دین شخصی - سکون و خلوت گزینی - مدت اقامت کمتر	زائر مدرن	
	- حد وسط زائران سنتی و مدرن - متأثر از فضای سکولار و مدرنیته - هم زیارت و هم تفریح - زیارت به مثابه یک روند اجتماعی تادینی - بازدید از اماکن تفریحی - اهتمام نداشتن به آداب و اعمال زیارتی	زائر - گردشگر یا زائر امروزی	
نوع اقامت در شهر مشهد	- اقامت مهمان پذیر، خانه کرایه ای، هتل و هتل آپارتمان درجه ۳	زائران کم سفر غیر منفرد	قهرمان و همکاران (۱۴۰۰)
	- اقامت در هتل، هتل آپارتمان و مهمان پذیر یا درجه بالا	زائران پرهزینه کوتاه سفر	
	- اقامت در خانه اقوام یا خانه شخصی	زائران کم هزینه کثیرالسفر	

این مقالات از ابعاد مختلفی مانند جایگاه علمی نویسندگان، مشخصات کتاب‌شناختی، روش تحقیق و جمع‌آوری داده‌ها، جامعه آماری، هدف و گونه‌شناسی زائران بررسی و تحلیل می‌شود.

۲-۴. پژوهشگران

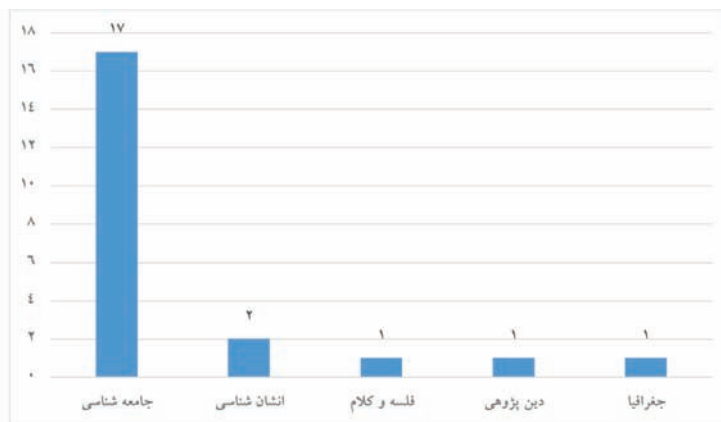
بر اساس داده‌های کتاب‌شناختی مقالات (جدول ۲)، ۲۳ پژوهشگر در نگارش این مقالات، نقش

داشتند. یوسفی، اصغری‌پور، پویافر، اکبری و فاضلی هر کدام دو مقاله در این موضوع نگاشته‌اند. با بررسی فعالیت‌های پژوهشی و اجرایی این ۲۳ محقق مشخص شد که یوسفی و پویافر بیشترین پژوهش در حوزه مطالعات زیارت داشته‌اند. فراوانی مراکز دانشگاهی و پژوهشی فعال بر اساس تعداد پژوهشگران و همچنین فراوانی پژوهشگران بر اساس رشته دانشگاهی در نمودارهای ۱ و ۲ آمده است. ۷ مقاله در نشریات علوم اجتماعی و ۳ مقاله در نشریات گردشگری منتشر شده‌اند. همگی نشریات دارای اعتبار علمی و پژوهشی بودند. با جست‌وجوی این موضوع در سامانه پایان‌نامه‌ها با عنوان پایگاه علمی ایران (گنج)^۱ مشخص شد ۲ مقاله از پایان‌نامه کارشناسی ارشد، ۴ مقاله از رساله دکتری و ۲ مقاله از طرح پژوهشی با حمایت مالی آستان قدس رضوی، مستخرج است. از نظر زمانی، طرح این موضوع در یک دهه اخیر (۱۳۹۱-۱۳۹۹) مورد توجه محققان قرار گرفته است (ن.ک: جدول ۲).

نمودار ۱: فراوانی مرکز دانشگاهی و پژوهشی فعال بر اساس تعداد پژوهشگران

منبع: نویسندگان مقاله

نمودار ۲: فراوانی مقالات بر اساس رشته دانشگاهی

منبع: نویسندگان مقاله

۲-۵. روش تحقیق

پژوهشگران مناسک دینی از جمله زیارت از روش‌های تحقیق مربوط به پیمایش‌های آماری، روش‌های کیفی نظیر تبارشناسی^۱، تحلیل گفتمان^۲، تحلیل مضمون، پدیدارشناسی^۳، نظریه داده‌بنیاد^۴، نشانه‌شناسی^۵ و طیف گسترده‌ای از روش‌های ترکیبی در مقالات و کتاب‌های این دست مطالعات بهره گرفته‌اند.^۶

فراوانی مقالات از منظر مطالعات کمی و کیفی و روش تحقیق در نمودارهای ۳ و ۴ آمده است.

1. Archeology
2. Discourse analysis
3. Phenomenology
4. Grounded theory
5. Semiotics

۶. برای نمونه بنگرید به:

- یوسفی، علی و دیگران (۱۳۹۱) پدیدارشناسی تجربی زیارت امام‌رضا (علیه السلام) مجله مطالعات اجتماعی ایران، دوره ۶، شماره ۳-۴، صص ۱۸۰-۱۹۸.

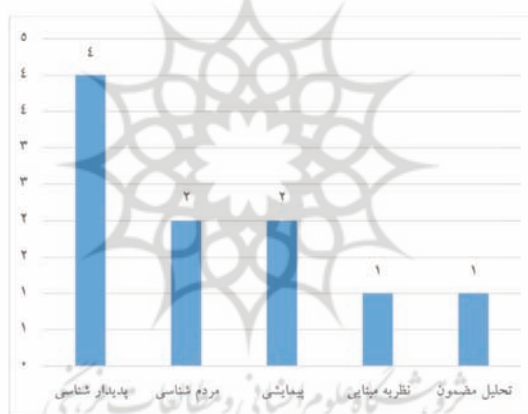
- پویافر، محمدرضا (۱۳۹۸) پدیدارشناسی تجربه زیارت؛ مطالعه‌ای در حرم امام رضا (علیه السلام)، دوره ۲۶، شماره ۸۵، صص ۱۶۵-۲۰۰.

- فیروزی، محمدعلی و دیگران (۱۳۹۸) تبارشناسی نقش زیارتی - گردشگری شهر مشهد، شماره ۱، صص ۱۵۵-۱۹۱.

نمودار ۳: فراوانی مقالات از نظر مطالعات کمی و کیفی

منبع: نویسندگان مقاله

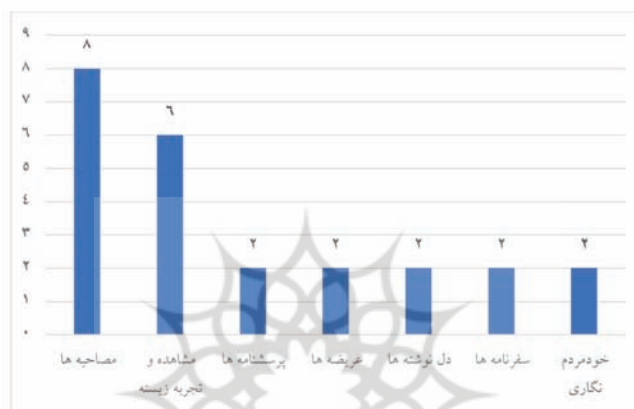
نمودار ۴: فراوانی مقالات از نظر روش پژوهش

منبع: نویسندگان مقاله

۶-۲. شیوه گردآوری

در این تحقیقات شیوه گردآوری داده‌ها، مصاحبه عمیق با زائران بوده است و فروغ‌زاده و رضوی‌زاده (۱۳۹۳) و قهرمان و همکاران (۱۴۰۰) از روش پرسشنامه استفاده کرده‌اند؛ اما از مشاهده و تجربه زیسته این نویسندگان، بررسی دل‌نوشته‌ها، عریضه‌ها و سفرنامه‌ها به‌عنوان شیوه گردآوری داده‌ها استفاده شده است. فاضلی و همکاران (۱۳۹۹؛ ۱۳۹۶) علاوه بر مصاحبه با زائران، از روش‌های متنوع دل‌نوشته‌ها، عریضه‌ها و سفرنامه‌ها بهره جسته‌اند (ن.ک):

جدول ۲). با توجه به اینکه زائران در عریضه‌ها مافی الضمیر و خواسته‌های درونی خود را بدون هیچ ملاحظه‌ای با امام خودشان در میان می‌گذارند، دقیق‌ترین شیوه گردآوری داده‌هاست. از این رو، برخی از پژوهشگران که به این عریضه‌ها دسترسی داشته‌اند، پدیدارشناسی تجربه زائران از کنش زیارت را بر اساس این اسناد انجام داده‌اند (زردموی، ۱۳۹۴). فراوانی مقالات بر اساس شیوه گردآوری در نمودار ۵ آمده است.

نمودار ۵: فراوانی مقالات از نظر شیوه گردآوری داده‌ها
(منبع: نویسندگان)

۸-۲. جامعه آماری

در همه این مطالعات، جامعه هدف زائران حرم مطهر رضوی بوده و حداقل جامعه آماری ۶ نفر و حداکثر ۳۰ نفر برای مصاحبه انتخاب شده‌اند. یوسفی و دیگران (۱۳۹۱) ۶ زن مجاور و کرمانی و همکاران (۱۳۹۴) ۱۰ نفر از جوانان مشهد را به عنوان جامعه هدف مد نظر قرار دادند. سایر محققان ترکیبی از زائران و مجاوران از نظر جنسیت، سن، موقعیت اجتماعی و شغلی را جامعه هدف دانسته‌اند. در پژوهش فروغ‌زاده و رضوی‌زاده (۱۳۹۳) به دلیل استفاده از تحلیل ثانویه داده‌های آماری طرح پژوهشی دیگر، ۱۶۰۰ زائر و در تحقیق قهرمان و همکاران (۱۴۰۰) ۳۳۰ زائر جامعه آماری بوده است (ن.ک: جدول ۳).

۸-۲. هدف مقالات

بررسی و فهم کنش زیارت از منظر زائران حرم مطهر رضوی و سنخ‌شناسی آنان، هدف مشترک

همه این نویسندگان است. آشکارسازی معانی نهفته تجربه زیارت در تجربه زیسته تعدادی از زائران امام رضا (علیه السلام)؛ نسبت‌یابی کنش زیارت امام رضا (علیه السلام) با تمرکز بر تنوع به وجود آمده در پی تجدد و عرفی‌گرایی و هماهنگ‌سازی امکانات و خدمات گردشگری مشهد با نیازها و خواسته‌های گردشگران از دیگر اهداف ذکر شده در این مقالات است (ن.ک: جدول ۳).

۳. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در این مقالات، نظرات متنوعی در ارائه گونه‌های زائران شاهد هستیم. بررسی انواع سبک‌ها و سنخ‌های زائران از منظرهای مختلف، دلیل این تنوع است. یوسفی و دیگران (۱۳۹۱)، طالبی و براق‌پور (۱۳۹۴) و پویافر (۱۳۹۷) از منظر الگوهای دینداری؛ پویافر (۱۳۹۸) از منظر تجربه دینی و فاضلی و همکاران (۱۳۹۹؛ ۱۳۹۶) از منظر تجدد و مدرنیته به دسته‌بندی زائران پرداخته‌اند. سبک‌های زیارتی مکتبی، سنتی، روشنفکرانه، مناسکی، مناسبتی، کارکردگرا، معناگرا و... بر اساس الگوهای دینداری و زیارت‌های مجازی، زنانه، کلان‌شهر، سیاسی، سنتی و مدرن از منظر فضای تجدد و مدرنیته جامعه ایران انجام شده است.

این پژوهش‌ها یافته‌های متنوعی از گونه‌شناسی زائران ارائه می‌دهند و شباهت‌ها و تفاوتی‌های میان آن‌ها وجود دارد. بررسی فهم و درک زائران از کنش زیارت و دسته‌بندی آنان از منظرهای مختلف، دلیل این تنوع است.

پژوهشگرانی که از اصول و مبانی مشترکی برای ارائه سبک‌های زیارتی و گونه‌های زائران بهره جسته‌اند، شباهت‌های زیادی میان یافته‌های آنان وجود دارد. بیشتر محققان الگوها و سنخ‌های دینداری را مبنای گونه‌شناسی زائران قرار داده‌اند. یوسفی و همکاران (۱۳۹۱)، نودهی و همکاران (۱۳۹۴)، طالبی و علی‌پور (۱۳۹۴)، پویافر (۱۳۹۷) و کرمانی و همکاران (۱۳۹۸) این اصل را محور دسته‌بندی خود برای زائران قرار داده‌اند. این پژوهش‌ها بیشتر مبتنی بر ابعاد دینداری، گلاک و استارک، متناظر با پنج بعد عمل، باور، تجربه، دانش یا معرفت و پیامد دینداری (آذربایجانی، ۱۳۸۷، ص ۱۰۰)، زیارت را به عنوان یکی از مولفه‌های دینی و زائر را یکی از مصادیق دینداری، دسته‌بندی کرده‌اند. زائر مناسک‌گرا (نودهی و همکاران، ۱۳۹۴)، زیارت سنتی و مناسکی (طالبی و علی‌پور، ۱۳۹۴)، زیارت شریعت‌گرا- مناسک‌گرا (پویافر، ۱۳۹۷)، سبک سنت‌مدارانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸) و زائر سنتی (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۹) در بعد عملی نمود پیدا می‌کند. همچنین زیارت مناسبتی در پژوهش طالبی (۱۳۹۴) و فاضلی (۱۳۹۹) در همین بعد عملی قرار

می‌گیرد. زائر در حال گذار و زائر وجودی (نودهی و همکاران، ۱۳۹۴)، زیارت سنتی (طالبی و علی‌پور، ۱۳۹۴)، زیارت عاطفه‌گرا-معناگرا (پویافر، ۱۳۹۷) و سبک درون‌نگرانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸) ذیل بعد تجربی و پیامدی می‌گنجد. زیارت مکتبی (طالبی و علی‌پور، ۱۳۹۴)، زیارت عقلانیت‌گرا-بازاندیش و زیارت عمل-گرایانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸) در بعد اعتقادی و معرفتی تجلی می‌یابد.

در پژوهش یوسفی و همکاران (۱۳۹۱) عنصر نهادمندی زیارت و مقوله آداب‌مندی زیارت با بعد عملی و عنصر توجیه‌مندی زیارت و مقوله جذب با بعد پیامدی و اصل درونی‌سازی و مولفه عقیده به خارق‌العادگی زیارت شونده به بعد معرفتی از ابعاد دینداری مطابقت دارد.

سنخ‌شناسی برخی از پژوهش‌ها مانند گونه‌شناسی زائران نودهی و همکاران (۱۳۹۴) بر پایه دوگانه گردشگر-زائر مبتنی است. تفاوت در انگیزه‌ها، عامل اصلی در تمایز میان زیارت و گردشگری است. از این رو، زائر در حال گذار و زائر مناسک‌گرا، فقط با انگیزه زیارت به مشهد سفر می‌کنند، ولی زائر خوش‌گذران به تفریح اولویت می‌دهد تا زیارت. سبک تفرج‌گرایانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸) و زائر-گردشگر (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۹) با یافته‌های این پژوهش همخوانی دارد. گونه‌شناسی این پژوهش‌ها بر دو مفهوم کلیدی زیارت و تفریح استوار است.

فاضلی و همکاران (۱۳۹۶ و ۱۳۹۹) گونه‌های زائران را بر اساس ویژگی‌های عصر مدرنیته و عرفی شدن جامعه معاصر ایران برشمرده‌اند. زیارت زنانه، زیارت مجازی، زیارت کلان‌شهر را از دستاوردهای مدرنیته می‌دانند و زائر را به سه دسته سنتی، مدرن و زائر-گردشگر تقسیم می‌کنند. زیارت آیین‌مدار (مناسبتی) با زیارت مناسبتی (طالبی و علی‌پور، ۱۳۹۴) یکی است و ویژگی‌های زائر سنتی با زیارت سنتی (طالبی و علی‌پور، ۱۳۹۴) و زیارت سنت‌گرا-عادت‌گرا (پویافر، ۱۳۹۷) و همچنین ویژگی‌های زائر-گردشگر با زائر خوش‌گذران (نودهی و همکاران، ۱۳۹۴) و زیارت تفرج‌گرایانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸) تا حدودی نزدیک است.

گونه‌شناسی زائران طالبی و علی‌پور (۱۳۹۴) مبتنی بر نگرش و بینش فرد نسبت به دین، امر قدسی و زیارت و همچنین میزان آگاهی و معرفت او از این موارد است. زائر مکتبی، معرفت کاملی به مبانی دینی، زیارت و امام دارد و در مقابل دیندار نوظهور، به امام و زیارت معرفتی ندارد.

پویافر (۱۳۹۷) سنخ‌های زیارتی را علاوه بر معیار سه بعد دینداری (اندیشه‌ها/باورها)، کنش‌ها (اعمال) و احساسات و عواطف، بر اساس اهداف و انتظارات زائران از زیارت (اهداف و انتظارات معنوی، روحی و روانی و مادی) دسته‌بندی می‌کند. انتظار زائر مبادله‌گرا-کارکردگرا، برآورده

شدن حاجات است و زائر عاطفه‌گرا در پی کشف و شهود رازمندان با امام است.

سبک‌های زیارتی در تحقیق کرمانی و همکاران (۱۳۹۸) بر چهار مفهوم محوری معنویت (سبک درون‌نگرانه)، مناسک (سبک سنت‌مدارانه)، حاجت (سبک عمل‌گرایانه) و فراغت (سبک تفرج‌گرایانه) پایه‌گذاری شده است.

گونه‌شناسی زائران فروغ‌زاده و رضوی‌زاده (۱۳۹۳) و قهرمان و همکاران (۱۴۰۰) اساساً متمایز از دیگر تحقیقات مورد مطالعه این مقاله است. زیرا مبنای گونه‌شناسی آنان با مبنای سایر محققان متفاوت است و بر اساس میزان بهره‌گیری زائران از خدمات نهادی شهر مشهد، گردشگران را دسته‌بندی می‌کنند (ن.ک: جدول ۴).

همچنان‌که پیش از این مطرح کردیم، این مقالات نشان می‌دهد که نویسندگان از مبنای مختلفی برای بررسی تجربه زائران و دسته‌بندی زائران بر اساس این تجربه‌ها بهره‌جسته‌اند. از این رو الگوی جامعی از این مبنای به شرح جدول ۵ طراحی و گونه‌های متنوع زائران، ذیل آن‌ها دسته‌بندی می‌شود.

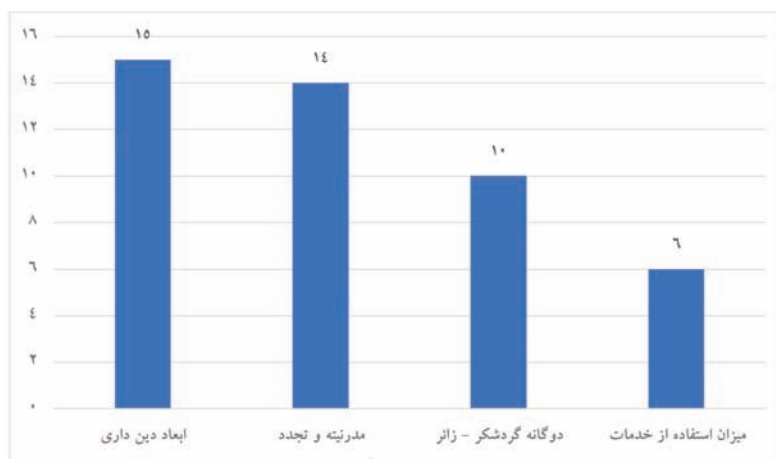
جدول ۵- مبنای گونه‌شناسی زائران حرم مطهر رضوی

(منبع: نویسندگان مقاله)

مبنای و اصول گونه‌شناسی	ابعاد	گونه‌ها
ابعاد دینداری	باور	زیارت مکتبی (طالبی و علی‌پور، ۱۳۹۴)
	معرفت یا دانش	زیارت عقلانیت‌گرایان‌اندیش (پویافر، ۱۳۹۷) زیارت عمل‌گرایانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸)
	عمل	زائر مناسک‌گرا (نودهی و همکاران، ۱۳۹۴) زیارت سنتی، مناسبتی و مناسکی (طالبی و علی‌پور، ۱۳۹۴) زیارت شریعت‌گرا-مناسک‌گرا (پویافر، ۱۳۹۷) سبک سنت‌مدارانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸) زائر سنتی و مناسبتی (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۹)
	تجربه پیامدی	زائر در حال گذار و زائر وجودی (نودهی و همکاران، ۱۳۹۴) زیارت سنتی (طالبی و علی‌پور، ۱۳۹۴) زیارت عاطفه‌گرا-معناگرا (پویافر، ۱۳۹۷) سبک درون‌نگرانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸)

زائر خوش گذران (نودهی و همکاران، ۱۳۹۴) سبک تفرج گرایانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸) زائر- گردشگر (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۹)	تفریح	دوگانه گردشگر- زائر (تفریح- زیارت)
زائر در حال گذار و مناسک گرا (نودهی و همکاران، ۱۳۹۴) زیارت سنتی، مناسبتی و مناسکی (طالبی و علی پور، ۱۳۹۴) زیارت شریعت گرا- مناسک گرا (پویافر، ۱۳۹۷) سبک سنت مدارانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸)	زیارت	
زیارت آیینی (مناسبتی) و زائر سنتی (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۹) زیارت سنتی، مناسبتی و مناسکی (طالبی و علی پور، ۱۳۹۴) زیارت شریعت گرا- مناسک گرا (پویافر، ۱۳۹۷) سبک سنت مدارانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸)	سنتی	مدرنیته و تجدد
زیارت زنانه، مجازی و کلان شهر و زائر مدرن و زائر- گردشگر (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۹) سبک تفرج گرایانه (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸) زائر خوش گذران (نودهی و همکاران، ۱۳۹۴)	مدرن	
گردشگر نهادی (فروغ زاده و رضوی زاده، ۱۳۹۳) زائران پرهزینه کوتاه سفر (قهرمان و دیگران، ۱۴۰۰)	حداکثر استفاده	میزان استفاده از خدمات
گردشگر نیمه نهادی (فروغ زاده و رضوی زاده، ۱۳۹۳) زائران کم سفر غیر منفرد (قهرمان و دیگران، ۱۴۰۰)	استفاده از ۳ یا ۴ خدمت	
گردشگر غیر نهادی (فروغ زاده و رضوی زاده، ۱۳۹۳) زائران کم هزینه کثیرالسفر (قهرمان و دیگران، ۱۴۰۰)	استفاده نکردن یا حداقل استفاده	

بیشترین گونه های زائران بر اساس مبانی و اصول ابعاد دینداری دسته بندی شده و سایر مبانی مدرنیته و تجدد؛ دوگانه گردشگر- زائر و میزان استفاده از خدمات به ترتیب بیشترین گونه ها را به خود اختصاص داده اند (ن.ک: نمودار ۶).

نمودار ۶: فراوانی گونه‌های زائران بر اساس مبنایی

منبع: نویسندگان

۳-۱. پیشنهادهای مدیریتی و پژوهشی

با توجه به تحلیل یافته‌های این مطالعات، پیشنهادهایی در دو سطح مدیریتی و پژوهشی برای دست‌اندرکاران اجرای امر زیارت و محققان حوزه مطالعات زیارت به این شرح ارائه می‌شود.

پیشنهادهای مدیریتی

- در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های کلان بایستی علایق و سلايق همه سنج‌های زائران مورد توجه قرار گیرد و متناسب با ویژگی‌های هر گروه از زائران، برنامه‌های فرهنگی تبلیغی و خدمات رفاهی متنوعی تعریف شود تا موجب جذب حداکثری، افزایش ماندگاری زائر و ایجاد اشتیاق برای زیارت دوباره باشد؛ زیرا برنامه و فعالیت فرهنگی هدفمند و برخوردار از مضامین و پیام‌های عالی زمانی می‌تواند شرایط تاثیرگذاری بر مخاطب را داشته باشد که با نیازها، تعاملات، استعداد گروه‌های مختلف مخاطب هماهنگ باشد. از این رو باید از پیچیدن نسخه واحد برای همه سنج‌های زیارتی پرهیز کرد.

- ارائه بسته‌های متنوع سفر بر اساس توانایی مالی، نیازها و علایق از سوی شرکت‌های مسافرتی. دسترسی آسان‌تر و مطمئن‌تر به خدمات، بهره‌گیری بیشتر زائران از خدمات، رونق صنعت گردشگری و کاهش هزینه‌های سفر از مزایای اجرای این پیشنهاد است (فروغ‌زاده و

رضوی زاده، ۱۳۹۳).

• رشد شتابان مدرنیته، فرایند سریع عرفی شدن و سکولاریسم در جامعه امروز ایران را به همراه داشته و همچنین انتخاب سیاق دین‌ورزی و تفسیر دین بر اساس تحلیل‌های فردی؛ موجب شده است زائر امروز بر خلاف تک‌ساحتی بودن زائر سنتی، چند ساحتی باشد (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۶ و ۱۳۹۹). از این رو باید در تدوین سیاست‌ها و برنامه‌ها، همه ساحت‌های یک زائر را در نظر گرفت.

• افول دین سنتی و رشد معنویت‌های جدید، از دیگر پیامدهای مدرنیته است که در کنش زیارت هم قابل مشاهده است. این مسئله پیش از این، دامن یهودیت و مسیحیت را گرفت و باعث شکل‌گیری سنخی به نام «زیارت سکولار»^۱ در این دوسنت دینی شد.^۲ با توجه به شرایط و اوضاع فرهنگی، دینی، اجتماعی و اقتصادی جامعه ما، پیش‌بینی می‌شود که این نوع زیارت سکولار در سنت شیعی هم تکرار شود. از این رو متولیان، سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان این عرصه، باید برای پیشگیری از این مسئله چاره‌اندیشی کنند.

• هرچند زیارت اصلی‌ترین و برجسته‌ترین کارکرد اماکن مقدس و مذهبی است و این مکان‌ها، پناهگاه و ملجأ دینداران است، اما کارکردهای دیگری هم دارند و پذیرای دیدارکنندگان علاقه‌مند به تاریخ، هنر و معماری نیز هستند (باقری و همکاران، ۱۴۰۰) از این رو، برای این گروه‌ها هم باید برنامه ریزی داشت.

پیشنهادهای پژوهشی

• همه این مقالات به‌جز مقاله فروغ‌زاده و رضوی زاده (۱۳۹۳) و قهرمان و همکاران (۱۴۰۰) به دلیل بهره‌گیری از روش کیفی، آماری از اینکه هر سنخ زیارتی، چقدر زائر دارد؟ و بیشترین آمار فراوانی مربوط به کدام طیف است؟ ارائه نداده‌اند تا مدیران اجرایی، بر اساس این داده‌ها، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی دقیق‌تری متناسب با جمعیت هر سنخ داشته باشند. از این رو انجام پیمایش‌های کمی برای ارائه آماری از فراوانی هر گروه از زائران ضروری است.

• برای رسیدن به اشباع نظری درباره گونه‌های زیارتی، بایستی پژوهش‌هایی با در نظر گرفتن

1. Secular Pilgrimage

۲. به‌عنوان نمونه، پژوهش ذیل به تحلیل ویژگی‌های ۷۰۳ زائر یهودی از ۷ مکان مقدس در سرزمین‌های اشغالی می‌پردازد. زائران سکولار، ۱۵ درصد از کل زائران جامعه هدف این تحقیق را به خود اختصاص داده است.

Collins-Kreiner, Noga (2010), « Current Jewish pilgrimage tourism: Modes and models of development», Preliminary Communication, p. 270-259.

متغیرهای مختلفی مانند رده‌های سنی (کودکان، نوجوانان، جوانان، میان‌سالان و کهن‌سالان) با تفکیک جنسیتی، درآمد اقتصادی، شغلی، فرهنگی، اجتماعی، زبانی، قومیتی و... انجام گیرد. در مقالات مورد مطالعه این تحقیق، یوسفی و همکاران (۱۳۹۱) زنان مجاور؛ کرمانی و همکاران (۱۳۹۸) ۱۰ نفر از جوانان مشهدی را به عنوان جامعه هدف انتخاب کرده بودند و سایر پژوهشگران تنوع مخاطب را مد نظر داشته‌اند.

• انجام مطالعات کمی و کیفی با در نظر داشتن سایر عوامل اجتماعی و مدیریتی مرتبط با امر زیارت مانند عاملان نهادی اداره کننده مراکز زیارتی، کاروان‌ها و نظایر آن و یا نخبگان ذینفع در امر زیارت مانند علمای دینی، مدیران شهری (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۰).

• زیارت ایرانیان هم مانند هر نوع سنج‌بندی و تمایز بین پدیده‌های اجتماعی، مرزبندی‌هایی نرم و منعطف هستند. از این رو به هیچ وجه نمی‌توان گفت که ما با نوع دسته‌بندی‌های دقیق مواجه‌ایم که می‌تواند زائران را از هم تفکیک کند. شاید بتوان چنین هدفی را در بررسی پدیده‌های طبیعی و فیزیکی دنبال کرد، اما پدیده‌های اجتماعی از چنین چارچوبی تبعیت نمی‌کنند؛ بنابراین علاوه بر آنکه نمی‌توان از منحصراً پنج نوع کاملاً متمایز از زیارت نزد ایرانیان سخن گفت. نمی‌توان گفت که تجربه زیارت هر زائر نیز به‌طور کامل از کدام سنخ از سنخ‌های زیارتی تبعیت می‌کند. به بیان دیگر، همچنان که یک زائر می‌تواند تا حدی شریعت‌گرا-مناسک‌گرا باشد، ممکن است تجربه‌هایی از زیارت عقلانیت‌گرا-بازاندیشانه را هم داشته باشد. او در عین حال ممکن است، بخش مهمی از آنچه را در حین زیارت انجام می‌دهد بر اساس سنخ زیارت سنت‌گرا-عادت‌گرا باشد. در عین حال باید پذیرفت که تجربه زیارتی بیشتر زائران تحت تاثیر یک نوع سنخ زیارتی قرار دارد.

• همچنان که یافته‌های کتاب‌شناختی این مقالات نشان می‌دهد (ن.ک: جدول ۱)، جامعه‌شناسان بیشترین نقش در تالیف این مقالات داشته‌اند. با توجه به ذوابعاد بودن پدیده تجربه دینی زیارت و گونه‌شناسی زائران، شایسته است این موضوع را روان‌شناسان و محققان رشته‌های مدیریت و علوم اسلامی و سایر علوم نیز مطالعه و بررسی کنند.

منابع و مآخذ

- آذربایجانی، مسعود؛ موسوی اصل، مهدی. (۱۳۸۷). *درآمدی بر روان‌شناسی دین*. تهران و قم: انتشارات سمت و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- آویارد، هلن. (۱۳۹۰). *چگونه یک تحقیق مروری انجام دهیم؟*. ترجمه پوریا صرامی‌فروشانی و فردین علی‌پورگراوند. تهران: جامعه‌شناسان.
- پویافر، محمد رضا. (۱۳۹۷). «سنخ‌شناسی زیارت: مطالعه‌ای در میان زائرین حرم رضوی». *جامعه‌شناسی ایران*. ۳(۱۹). صص: ۷۸-۱۰۷.
- _____ (۱۳۹۸). «پدیدارشناسی تجربه زیارت: مطالعه‌ای در حرم امام رضا (علیه السلام)». *علوم اجتماعی*. ۲۶(۸۵). صص: ۱۶۵-۲۰۰.
- زردموی، شاپور. (۱۳۹۴). «پدیدارشناسی تجربی زیارت» ارائه شده در *اولین کنفرانس بین‌المللی گردشگری و معنویت*. تهران.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۶۲). *خدا و امامت*. قم: دفتر سازمان تبلیغات اسلامی.
- سلمان‌نژاد، مرتضی. (۱۳۹۲). *جستاری در ادعیه رضویه با تأکید بر «الصحیفه الرضویه الجامعه»*. تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- طالبی، ابوتراب؛ براق‌علی‌پور، الهه. (۱۳۹۴). «گونه‌شناسی زیارت و دینداری زائران؛ معناکاوی کنش زیارت زائران امام رضا (علیه السلام)». *علوم اجتماعی*. ۶۹. صص: ۷۵-۱۰۶.
- طریحی، فخرالدین بن محمد. (۱۴۰۸ ق/۱۳۶۷). *مجمع البحرین*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- عبدخدایی، زهرا؛ طیوری، امیر. (۱۳۹۸). «تفاوت‌های مرور روایتی و مرور نظام‌مند». *مجله ایرانی آموزش در علوم پزشکی*. ۱۹(۱۸). صص: ۱۶۶-۱۶۸.
- فاضلی، نعمت‌الله؛ اکبری، زهرا. (۱۳۹۶). «تغییرات معناشناختی کنش زیارت از منظر انسان‌شناسی تفسیری، مطالعه موردی زائران امام رضا (علیه السلام)». *اسلام و علوم اجتماعی*. ۱۷(۹). صص: ۱۷-۴۰.
- فاضلی، نعمت‌الله؛ اکبری، زهرا؛ حسینی، احمد. (۱۳۹۹). «تحلیل فرهنگی نسبت میان زیارت و عرفی‌گرایی در جامعه معاصر ایران؛ مطالعه مردم‌نگارانه زیارت امام رضا (علیه السلام) از منظر انسان‌شناسی». *اسلام و علوم اجتماعی*. ۲۳(۱۲). صص: ۷۹-۱۰۶.
- فرجی، مهدی؛ کاظمی، عباس. (۱۳۸۸). «بررسی وضعیت دینداری در ایران: (با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته)». *تحقیقات فرهنگی*. ۶(۲). صص: ۷۹-۹۵.
- فروغ‌زاده، سیمین؛ رضوی‌زاده، ندا. (۱۳۹۳). «گونه‌شناسی گردشگران شهری: کاربست مدل نهادی کوهن (مطالعه موردی: شهر مشهد)». *برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*. ۹. صص: ۱۶۹-۱۹۰.
- فیروزی، محمدعلی، جوان، جعفر؛ توانگر، معصومه. (۱۳۹۸). «تبارشناسی نقش زیارتی - گردشگری شهر مشهد». *جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای*. سال ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲). صص: ۱۵۵-۱۹۱.
- قهرمان، آرش؛ اصغرپور ماسوله، احمدرضا؛ خوارزمی، امید علی؛ نوغانی، محسن؛ اکبری، حسین. (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی گردشگران بر اساس نوع اقامت در شهر مشهد». *مطالعات اجتماعی گردشگری*. ۱۷(۹). صص: ۱۸۹-۲۱۸.
- کرمانی، مهدی؛ اصغرپور ماسوله، احمدرضا؛ واعظ موسوی، محمد مهدی. (۱۳۹۸). «گونه‌شناسی کیفی سبک‌های زیارتی جوانان در شهر مشهد». *مطالعات اجتماعی گردشگری*. ۱۳(۷). صص: ۲۵-۵۲.

لطیفی، میثم. (۱۳۹۷). «روش‌شناسی گونه‌شناسی: رهنمونی بر نظریه‌پردازی در دانش مدیریت». *مطالعات مدیریت دولتی ایران*. شماره دوم. صص: ۵۲-۲۵.

میلانی، سیدعلی. (۱۴۱۳ق). *الإمامه فی أهم الكتب الكلامیه وعقیده الشیعه الإمامیه*. قم: الشریف الرضی.

نودهی، فرامرز؛ بهروان، حسین؛ یوسفی، علی؛ محمدپور، احمد. (۱۳۹۴). «فراسوی دوگانه زائر گردشگر؛ گونه‌شناسی تجربه سفر زائران مرقد منور امام رضا (علیه السلام)». *راهبرد اجتماعی فرهنگی*. ۱۵(۴). صص: ۲۱۷-۱۹۳.

یوسفی، علی؛ صدیق اورعی، غلامرضا؛ کهنسال، علیرضا؛ مکرری‌زاده، فهیمه. (۱۳۹۱). «پدیدارشناسی تجربی زیارت امام رضا (علیه السلام)». *مطالعات اجتماعی ایران*. ۶(۳-۴). صص: ۱۸۰-۱۹۸.

References

- Azarbaijani, Masoud & Mehdi Mousavi Asl. (2007). An introduction to the psychology of religion. Tehran: entesharat samt, and Qom: pajooshgah hozeh ve daneshgah. [in Persian].
- Aveyard, Helen. (2014). Doing a Literature Review? Translated by Pooria Sarraami Froushani and Fardin-Ali Pour Garavend. Tehran: Jameh Shenasan. [in Persian].
- Boris, Vukonić, "Sacred places and tourism in the Roman Catholic tradition" in Tourism, Religion and Spiritual Journeys, Routledge, 2006, p. 251.
- Juštine Digance, "Religious and secular pilgrimage: journeys redolent with Meaning" in Tourism, Religion and Spiritual Journeys, Routledge, 2006, p. 45
- Collins-Kreiner, Noga(2010), « Current Jewish pilgrimage tourism: Modes and models of development», Preliminary Communication, p. 259- 270.
- Poyafar, Mohammad Reza. (2017). «typology of pilgrimage: A study among the pilgrims of Raza-vi Shrine». *Iranian Sociology* (19)3: 78-107. [in Persian].
- Poyafar, Mohammad Reza. (2018). «phenomenology of pilgrimage experience:A study in the shrine of Imam Reza (AS). *Social Sciences Quarterly* (26) 85: 165-200. [in Persian].
- Zardmoy, Shapur. (2014). «Experimental Phenomenology of Pilgrimage» presented at the first international conference on tourism and spirituality, Tehran. [in Persian].
- Sobhani, Jafar. (1983). God and Imamate. Qom: daftar tablighat eslami. [in Persian].
- Salman Nejad, Morteza. (2012). A research on Razaviyyah supplications with an emphasis on «Al-Sahifa al-Rizaviyyah al-Jamaa». Tehran: Imam Sadiq University. [in Persian].
- Talebi, Abu Tarab, and Elaha Baraq Alipour. (2014). «Typology of pilgrimage and religiosity of pilgrims: Exploring the meaning of the pilgrimage of Imam Reza (a.s.) pilgrims. *Social Science Quarterly* 69: 75-106. [in Persian].
- Turayhi, Fakhreddin Ibn Muhammad (1988). Majmah al-Bahrain. Tehran: daftar neshar fareang eslami. [in Arabic].
- Abdekhodaei, Zahra & Amir Tayuri. (2018). «Differences between narrative review and systematic review». *Iranian Journal of Education in Medical Sciences* (18) 19: 166-168. [in Persian].
- Fazli, Nematullah, and Zahra Akbari. (2016). «Semantic changes of the act of pilgrimage from the perspective of interpretive anthropology: a case study of Imam Reza's pilgrims». *Two Quarterly*

Journals of Islam and Social Sciences. (9) 17:17-40. [in Persian].

Fazli, Nematullah et al. (2019). «Cultural analysis of the relationship between pilgrimage and secularism in contemporary Iranian society: Ethnographic study of the pilgrimage of Imam Reza (a.s.) from the perspective of anthropology. Two Quarterly Journals of Islam and Social Sciences (12) 23: 79-106. [in Persian].

Faraji, Mehdi & Abbas Kazemi. (2009). «Investigation of the state of religiosity in Iran: (with emphasis on the survey data of the last three decades)». Cultural Research Quarterly(2)6: 79-95. [in Persian].

Foroughzadeh, Simin & Neda Razavizadeh. (2013). «Typology of urban tourists: application of Cohen's institutional model (case study: Mashhad city)». Journal of Tourism Planning and Development 9: 169-190. [in Persian].

Firoozi, Mohammad Ali et al. (2018). «Genealogy of pilgrimage role - Mashhad city tourism». Journal of geography and regional development. No. 1, pp. 155-191. [in Persian].

Qahraman, Arash et al.. (2022). «Typology of tourists based on the type of stay in Mashhad». Journal of Tourism Social Studies (9) 17: 189-218. [in Persian].

Kermani, Mehdi at al. (2018). «Qualitative typology of pilgrimage styles of young people in Mashhad». Two Quarterly Journals of Tourism Social Studies (7) 13: 25-52. [in Persian].

Latifi, Maysam. (2017). «Typological methodology: a guide to theorizing in management knowledge». Iranian public administration studies, second issue: 25-52. [in Persian].

Milani, Seyyed Ali. (1992). Imamate in the most important books of theology and the doctrine of the Imamate Shia. Qom: Al-Sharif al-Razi. [in Arabic].

Nodhi, Faramarz et al.. (2014). «Beyond the duality of the tourist pilgrim: Typology of travel experience of pilgrims to Imam Reza (a.s.). Journal of Social and Cultural Strategy, (4) 15: 193-217. [in Persian].

Yousefi, Ali et al. (2011). «Empirical phenomenology of pilgrimage to Imam Reza (AS)», Iranian Journal of Social Studies (6) 3-4: 180-198. [in Persian].

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی